

<https://interscience.uz/>

ISSN 2181-1709 (P)

ISSN 2181-1717 (E)

SJIF: 3,546 (2020)

2022/№ 9

**ТАЪЛИМ ВА
ИННОВАЦИОН
ТАДҚИҚОТЛАР**

**ОБРАЗОВАНИЕ И
ИННОВАЦИОННЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

**EDUCATION AND
INNOVATIVE
RESEARCH**

ТАЪЛИМ ВА ИННОВАЦИОН ТАДҚИҚОТЛАР
ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

№ 9, 2022
сентябрь

Муассис: Бухоро давлат университети Фан ва таълим МЧЖ Бош муҳаррир: Маъмуров Баҳодир Бахшуллаевич Жамоатчилик кенгаши раиси: Хамидов Обиджон Хафизович, Бухоро давлат университети ректори Таҳририят кенгаши раиси: Махмудов Мэлс Ҳасанович Масъул котиб: Акрамова Гулбаҳор Ренатовна Техник муҳаррир: Давронов Исмоил Эргашевич Таҳририят манзили: Бухоро шаҳар, Қ.Муртазоев кўчаси, 16-уй Телефон: +998(90)744-00-22 E-mail: eirjurnal2020@gmail.com Журналнинг электрон сайти: www.interscience.uz Журнал ОАК Раёсатининг 2021 йил 30 сентябрдаги 306/6-сон Қарори билан ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ, ФИЛОЛОГИЯ, ТАРИХ ФАНЛАРИ бўйича фалсафа доктори (PhD) ва фан доктори (DSc) илмий даражасига талабгорларнинг диссертация ишлари юзасидан асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган Босишга рухсат этилди: 30.09.2022 й. Қоғоз бичими 60x84 1/8. б/т.12,5. Буюртма рақами 12 «FAN VA TA'LIM» нашриётида чоп этилди. Бухоро шаҳар Журнал 28.07.2021 йилда 9305 рақами билан Ўзбекистон Омма- вий ахборот воситалари давлат рўйхатидан қайта ўтган Журнал 2020 йилда ташкил топди ва 2 ойда 1 марта чоп этилди. 2021 йил ноябрь ойидан бошлаб хар ойда 1 марта ўзбек, рус ва инглиз тилларида чоп этилади «Таълим ва инновацион тадқиқотлар» халқаро илмий-ме- тодик журналидан кўчириб босиш таҳририятнинг розилиги билан амалга оширилади Мақолада келтирилган фактларнинг тўғрилиги учун муаллиф масъулдир	07.00.00 – ТАРИХ ФАНЛАРИ	
	Амонова Ф. С. Бухорода банклар фаолияти (XIX аср охири ва XX асрнинг биринчи ярми)	7
	Очилов А. Т. Бухоро воҳасида олиб борилган илк археологик тадқиқотлар	16
	Абдурасулов Х. Базары Туркестана или где Запад встречается с «Востоком»	28
	Худайбердиева Г. Х. 1920-1990 йилларда Ўзбекистондаги маданий жараёнлар (Сурхондарё мисолида)	36
	10.00.00 – ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ	
	Худойкулова М. А. Мустақиллик йилларида баҳсдаги адабий-назарий муаммолар талқини	44
	Ganiyev D. S. Unli va undosh tovushlarni o'qitishda adabiy talaffuzni shakllantiruvchi mashq va topshiriqlardan foydalanish	53
	Xolboyeva M. U. Alisher Navoiy va futuvvat talqini	60
	Bayimbetova M. B., Kurbanbaev D. A. The expression of the need to perform an action in the modality category of the english and karakalpak languages	65
	Бабаева Ш. Б. Инновационный подход к моделированию синтаксических понятий родного (русского) языка	73
	Usarova L. Arxetip obrazlarning badiiy xususiyatlari	78
	13.00.00 – ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ	
	Djurayev D. U. Geografik atamalarning ko'p tilli elektron lug'atini yaratish jarayonida ko'p tilli muhitning lingvistik xususiyatlari	84
	Ismadiyarov Y. U. Kasbiy faoliyatning o'ziga xosligi oliy ta'lim tizimidagi menejer-innovator	89
	Ибрагимова Г. Н. Бўлажак педагогларнинг касбий маҳоратларини ошириш йўллари	94

Чориева Д. А. Педагогик-психологик диагностика фаолияти билан шуғулланувчи шахсга қўйиладиган талаблар	99
Жабборова О. М. Бошланғич таълим методикасини инновацион такомиллаштириш асослари	103
Odilxo‘jazoda N. B., Mamajonov Sh. A. Oliy ta’lim muassasalari kimyo o‘qituvchilari kasbiy kompetentligini aniqlash metodikasi	115
Urokov Sh. R. Oliy ta’lim muassasalari professor-o‘qituvchilarining kasbiy faoliyatning ilmiy asoslari	121
To‘raeva O. Yangi O‘zbekiston sharoitida maktabgacha ta’lim tizimining o‘ziga xosligi	126
Саидова Х. Таълим сифатини таъминлашда миллий ва хорижий тажрибалар	131
Тураханов А. А. Акмеологик ёндашув асосида чақириққача ҳарбий таълим йўналиши талабаларининг жисмоний-тактик кўникмаларини ривожлантириш компонентлари	137
Usmanova K. Kh. Didactic support for the development of the culture of communication of english-speaking students	144
Хуррамов Р. С. Оғзаки машқлар ёрдамида бошланғич синф ўқувчилари эвристик фикрлашини ривожлантиришнинг методик асослари	153
Kurbanova F. K. Some significant points for developing intercultural competence	164
Mamajonov Sh. A., Odilxo‘jazoda N. B., Jo‘raev X. M. Oliy ta’lim muassasalari kimyo o‘qituvchilarining ekologik kompetentlik darajasini rivojlantirish	170
Saidova N. M. G‘afur G‘ulom asarlarini immanent va kontekst yondashuvlari asosida tahlil qilish	177
Muxtarova Shaxnoza Mashrabovna Maktab o‘quvchilarida matn bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish	183
Quzmanova G. B. O‘quvchilarning ijtimoiy kompetentligini ijtimoiy tarmoqlar vositasida rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatlar	190
Мирзорохимов О. К. Патриотическое воспитание детей дошкольного возраста	198
Хасанбоев Х. Х. Ҳарбий педагогика: муаммо ва ечимлар	204
Jumayeva F. F. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida huquqiy ongning shakllantirishda pedagogning kreativligi	214
Muxitdinova N. M. Bolalarni intellektual rivojlantirishda jismoniy mashqlarning o‘rni va ahamiyati	219

Рашидова Н. Р. Профессионал таълим муассасалари педагог кадрларида жамоавий-лидерлик компетентлигининг аҳамияти	225
Касимов Ф. Ф. 9-синф ўқувчиларининг дастурлашга оид компетенцияларини рақамли технологиялар асосида шакллантириш тамойиллари	230
Abdullayeva F. N. Boshlang'ich sinfonatili va o'qish savodxonligi darslarida ilmiy-ommabop maqolalarni o'rgatishning metodik imkoniyatlari.	243
19.00.00 – ПСИХОЛОГИЯ ФАНЛАРИ	
Чудакова В. П. Общий дизайн и задачи теоретико-методологического анализа понятийно-терминологического аппарата при исследовании проблемы формирования психологической готовности к инновационной деятельности, основы инновационной компетентности конкурентоспособности личности. Часть 1. (начало, продолжение в последующих номерах журнала)	247
Abdullayev M. J. Maktab o'quvchilarining jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlariga bo'lgan motivatsiyasi	264
Жабборов Х. Х. Миллий тарбиянинг қадимий ва замонавий ижтимоий-психологик омиллари	270
Turakulova I. Kh. Self compassion as a component of self evaluation	283
Хурвалиева Т. Л., Холматова С. Қ. Мактабгача ёшдаги болаларда сензитив ривожланиш даврларининг ўзига хос жиҳатлари	292
Xodjaeva D. Dj. Iqtidorli talabalarning individual-tipologik xususiyatlari	298
Elov Z. S. Affekt holati va uning sud-psixologik ekspertizasi	306
Maxmudova Z. M. O'smirlarda ekstremal vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlarini shakllantirish	312
Olimov L. Y. O'smirlarda ekstremal vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlarini shakllantirish	323
Жўраева С. Н. Замонавий педагог имижини тавсифловчи шахслик хусусиятларининг намоён бўлиш шакллари	335
Aliyeva N. U. O'smirlarda o'z-o'ziga bahoning adekvat shakllantirish imkoniyatlari	346

ТАЪЛИМ ВА ИННОВАЦИОН ТАДҚИҚОТЛАР**ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ АЪЗОЛАРИ**

Джурев Рисбой Хайдарович, педагогика фанлари доктори, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси академиги

Шамсутдинов Рустамбек Темирович, Андижон давлат университети профессори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, тарих фанлари доктори

Мажидов Ином Урушев, техника фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон миллий университети.

Олимов Кахрамон Танзилевич, педагогика фанлари доктори, профессор, А.И.Герцен номидаги Россия давлат педагогика университети Тошкент филиали

Таджиходжаев Зокирхўжа Абдусатторович, техника фанлари доктори, профессор

Мусурмонова Ойнисо, педагогика фанлари доктори, профессор

Сафарова Роҳат Гайбуллоевна, педагогика фанлари доктори, профессор, Т.Н.Кори-Ниёзий номидаги Ўзбекистон педагогика фанлари илмий тадқиқот институти.

Ибрагимов Холбой Ибрагимович, педагогика фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон жаҳон тиллари университети

ТАХРИРИЯТ КЕНГАШИ АЪЗОЛАРИ

Артамонова Екатерина Иосифовна, педагогика фанлари доктори, профессор, Москва давлат педагогика университети, Халқаро педагогика фанлари академиясининг президенти

Емельянова Ирина Евгеньевна, педагогика фанлари доктори, профессор, Жанубий-урал давлат ижтимоий-педагогика университети, Россия

Кузьменко Галина Анатольевна, педагогика фанлари доктори, профессор, Москва давлат педагогика университети, Жисмоний тарбия, спорт ва саломатлик институти

Олимов Ширинбой Шарофович, педагогика фанлари доктори, профессор, Бухоро давлат университети

Сафаралиев Бозор Сафаралиевич, педагогика фанлари доктори, профессор, Челябинск давлат академияси

Жўраев Хусниддин Олтинбоевич, педагогика фанлари доктори, доцент, Бухоро давлат университети

Кулишов Владимир Васильевич, педагогика фанлари доктори, профессор, Давлат иқтисодиёт ва технология университети проректори, Кривой Рог, Украина

Лазаренко Ирина Рудольфовна, педагогика фанлари доктори, профессор, Алтай давлат педагогика университети ректори, Россия

Филиппова Оксана Геннадьевна, педагогика фанлари доктори, профессор, Жанубий-урал давлат ижтимоий-педагогика университети, Россия

Христо Кючуков, педагогика фанлари доктори, Умумий тилишунослик ва психолингвистика профессори, Берлин Эркин университети, Туркология институти, Халқаро психолингвистика ва Социолингвистика журналы асосчиси ва муҳаррири, Германия

Кумсков Михаил Иванович, физика-математика фанлари доктори, профессор, М.В. Ломоносов номидаги Москва давлат университети

Тилавова Матлаб Мухаммадовна, педагогика фанлари номзоди, доцент, Бухоро давлат университети

Дилова Наргиз Гайбуллоевна, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент, Бухоро давлат университети

Максименко Сергей Дмитриевич, академик, психология фанлари доктори, профессор, Украина Миллий педагогика фанлари академиясининг академиги

Умаров Бахриддин Мингаевич, психология фанлари доктори, профессор, Тошкент давлат педагогика университети

Козлов Владимир Васильевич, психология фанлари доктори, профессор, Халқаро психология фанлари академияси президенти, П.Г.Демидова номидаги Ярославль давлат университети, Россия

Жабборов Азим Мейликулович, психология фанлари доктори, профессор, Қариш давлат университети

Бафев Мухиддин Мухаммадович, психология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Падалка Олег Семенович, педагогика фанлари доктори, профессор, М.П. Драгоманова номидаги педагогика миллий университети, Украина

Ражабов Дилиод Зарипович, филология фанлари доктори, профессор, Бухоро давлат университети

Маджидова Раъно Уришевна, филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Файзуллаев Мухаммад Бакаевич, филология фанлари номзоди, доцент, Бухоро давлат университети

Жамилова Баширхон Сатторовна, филология фанлари номзоди, доцент, Бухоро давлат университети

Осупова Хилола Уктамовна, филология фанлари номзоди, доцент, Бухоро муҳандислик-технология институти

Рўзиева Моҳичехра Ёқубовна, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент, Бухоро давлат университети

Иноятов Сулаймон Иноятович, тарих фанлари доктори, профессор, Бухоро давлат университети

Ражабов Кахрамон Кенжаевич, тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институти етакчи илмий ходими

Хазретали Турсун, тарих фанлари доктори, профессор, Хожя Аҳмад Яссавий номидаги халқаро қозоқ-турк университети профессори

Мамедова Ирада, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент, Озарбайжон Миллий академияси Тарих институти бўлим бошлиғи

Жумаев Рустам Ғаниевич, сиёсий фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент, Бухоро давлат университети

Тимур Хўжагули, тилишунос ва адабиётшунос олим, Мичиган университети профессори (AKII)

Nurettin Natioglu Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Tуркия)

Хайитов Шодмон Ахмадович, тарих фанлари доктори, профессор, Бухоро давлат университети

Муллоджанов Сайфулло Кучакович, тарих фанлари доктори, профессор, Тожикистон миллий университети

Долгов Вадим Викторович, тарих фанлари доктори, профессор, Удмурт давлат университети, Россия

Аршикова Хафиза Тўймуродовна, биология фанлари доктори, доцент, Бухоро давлат университети

Наврузова Шакар Истамовна, тиббиёт фанлари доктори, профессор, Бухоро давлат тиббиёт институти

Гушко Сергей Владимирович, иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Давлат иқтисодиёт ва технология университети проректори, Кривой Рог, Украина

Куралов Кобулжон Кулманович, иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Ислам Каримов номидаги Тошкент давлат техника университети ҳузуридаги педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тармоқи маркази директори

Маманазаров Абдуҳаким Бозорович, иқтисодиёт фанлари фан номзоди, доцент, Ломоносов номидаги Москва давлат университети Тошкент филиали

Соҳибов Акрам Рустамович, педагогика фанлари номзоди, доцент, Қариш давлат университети

Умаров Бахриддин Жўраевич, педагогика фанлари номзоди, доцент, Бухоро давлат университети

Хасанова Гулноз Қосимовна, педагогика фанлари номзоди, доцент, Бухоро давлат университети

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРДА СЕНЗИТИВ РИВОЖЛАНИШ ДАВРЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.9.09.039>

Хурвалиева Тармиза Латиповна

*Чирчиқ давлат педагогика университети, педагогика фанлари
доктори (DSc), доцент*

Xolmatova Salima Qo'ziboevna

*Чирчиқ давлат педагогика университети “Болалар спорти”
кафедраси ўқитувчиси*

Аннотация. Мақолада, мактабгача ёшдаги болаларни тугилганидан 6-7 ёшгача сензитив ривожланиш хусусиятлари юзасидан назарий таълимотлар келтирилган. Хусусан ҳар бир ёш даврида боланинг психик тараққиётининг ўзига хосликлари баён этилган.

Калит сўзлар: сензитив, психика, нутқ, мулоқот, атроф-муҳит, хулқ-автор, тарбия, маданият, ривожланиш, рефлексия, сезги, сенсорика.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРИОДОВ СЕНЗИТИВНОГО РАЗВИТИЯ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Хурвалиева Тармиза Латиповна

*Чирчикский государственный педагогический университет
доктор педагогических наук (DSc), доцент*

Холматова Салима Кузибоевна

*Чирчикский государственный педагогический университет,
преподаватель кафедры «Детский спорт»*

Аннотация. В статье представлены теоретические основы об особенностях сензитивного развития детей дошкольного возраста от рождения до 6-7 лет. В частности, описаны особенности психического развития ребенка в каждый возрастной период.

Ключевые слова: сенсорика, психика, речь, общение, среда, поведение, воспитание, культура, развитие, рефлексия, интуиция, сенсорика.

FEATURES OF PERIODS OF SENSITIVE DEVELOPMENT IN PRESCHOOL CHILDREN

Khurvalieva Tarmiza Latipovna

*Chirchik State Pedagogical University, Doctor of Education (DSc),
Associate Professor*

Kholmatova Salima Kuziboevna

*Chirchik State Pedagogical University, Lecturer at the Department of
Children's Sports*

Annotation. The article presents the theoretical foundations about the features of the sensitive development of preschool children from birth to 6-7 years. In particular, the features of the mental development of the child in

each age period are described.

Key words: sensorics, psyche, speech, communication, environment, behavior, upbringing, culture, development, reflection, intuition, sensorics.

Кириш. Маълумки мактабгача болалик даврида бола ақлий, ахлоқий, жисмоний ва маънавий шаклланишнинг ўзига хос психологик хусусиятларга бой йўлни босиб ўтади. Мактабгача ёшдаги болалар психикаси ва таълим-тарбияси бўйича хорижда ва мамлакатимизда бир қанча олимлар илмий изланишлар олиб борганлар. Жумладан В.Штерн, К.Бюлер, К.Левин, А.Валлон, З.Фрейд, Л.С.Виготский, С.Л.Рубинштейн, А.Р.Лурия, А.Н.Леонтьев, П.Я. Гальперинлар томонидан сензитив ривожланиш ва шахс тараққиётининг ўзаро муносабат назарияси яратилган.

Сензитив давр (лотинча сѐнсус сўздан олинган бўлиб, ҳиссиёт, сезги) онтогенетик ривожланиш даври бўлиб, бутун тана аъзоларини ички ва ташқи таъсирларга юқори ҳиссий жавоби яъни физиологик, психологик жиҳатдан ўзгариши янги билим ва ҳуқ-авторн шакллари ўзлаштиришга тайёрлиги билан намоён бўлади.

Мавзуга оид изланишлар таҳлили.

Француз психологи ва файласуфи Рене Декарт боланинг сензитив даврини ўрганиб, қуйидаги хулосага келади: “5-6 ёш болаларда ғоялар мавжудлигига кўра учта турга бўлинади: натижа ва оқибатга кўра пайдо бўлади; тайёр ғоялар; туғма ва табиий ғоялар. Натижа ва оқибатга кўра пайдо бўладиган ғоялар ҳиссий тажрибалар билан боғлиқ бўлиб, сезги аъзоларимизни умумий ҳолатидан келиб чиқади. Бу ғояларни бола мустақил равишда ўз тажрибаларини таҳлил қилиши натижасида олади. Улар алоҳида нарса ва буюмлар, ҳодисалар ҳақида билим беради, лекин атроф олам ҳақидаги объектив қоидаларни англашига ёрдам бермайди. Туғма ва табиий ғоялар инсонга атроф олам борлиқ ҳақида ҳамда унинг ривожланиш қонуниятлари ҳақидаги билимларни беради” [8; 62-63-б].

Декарт ва Спиноза воқеликни билишда бевосита ҳақиқатга эришиш билан амалга оширилувчи алоҳида усул ва ақлий сезгирлик етакчи ҳисобланишини илгари сурадилар. Инсон ўзини англаса, атроф оламини ҳам англайди, қалб ва руҳият инсон танасидаги қоидалар бир хил кечади [14].

Дж.Локк инсондаги барча билимлар ҳиссий тажриба асосида йиғилади деган хулосага келади- “ ҳиссий тажриба иккита турга бўлинади: рефлексия ва сезги. Иккала жараён ҳам ташқи олам ҳақидаги билимларнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Сезги нафақат англашнинг биринчи босқичи, балки ташқи олам ҳақидаги билимларни кашф қилишнинг ягона йўли, инсон билан боғланувчи ягона канал ҳисобланади. Инсоннинг сезги аъзолари нарса ва буюмлар, атрофимиздаги одамлар ҳақида батафсил маълумот беради” [7]. Мактабгача ёшдаги болаларда аввало тарбиячи сезгини ривожлантириши муҳим. Сезги ривожланиши билиш фаолиятини самарали бўлишини таъминлайди.

Давид Гартли боланинг психик ривожланиш жараёнига таъсир кўрсатиш ҳақиқатдан ҳам чегараланмаган деб ҳисоблайди. У қуйидаги фикрларни билдиради “инсон психикасининг ривожланиши ва ҳуқ-атворининг шаклланишига оид билимларни қиёслаш орқали

ўзлаштиришдан бола тарбиясида фойдаланиш лозим. Чунки боланинг келажаги атрофдагиларнинг унга нималар ҳақида ахборот бераётганлиги билан боғлиқдир. Шунинг учун боланинг қандай ўсиши, қандай фикрлаши ва ҳатти-ҳаракати фақатгина катталарга боғлиқдир” [14; 72-81-б]. Шундай экан, мактабгача ёшидаги болалар тарбиясида оила ва ота-оналар таъсирини янада кучайтириш мақсадга мувофиқдир.

Л.С.Виготский сензитив ривожланиш даврини қуйидагича таснифлайди ”ривожланишга аниқ ҳиссий таъсир кўрсатиш, унда мураккаб ўзгаришлар бўлиши беради” [3]. Бошқа даврда бундай ҳолатлар нейтрал бўлиши мумкин, қайта таъсир кўрсатади ривожланиш даврида. Сензитив давр ҳар қандай тирик организмда юз беради. Олим нутқ ривожланишининг бешта даврга ажратган.

1) 1,5-3 ёшгача болаларда сўз бойлиги ортади. Қўл моторикаси ривожланади.

2) 3-4 ёшда товуш ва ҳарфлар билан танишади. Англаган нутқ ривожланади.

3) 4-5 ёшда математика ва мусиқага қизиқиш пайдо бўлади. Ранг, шакл ва ўлчамни тушунади. Ёзиш малакалари шаклланади.

4) 5-6 ёш ижтимоий кўникма ривожланади, мулоқотга қизиқиш ортади. Ўқиш ва ёзиш малакалари шаклланади.

5) 8-9 ёшда нутқий қобилият ривожланади. Тасаввур кенгаяди ва маданий кўникмаларни эгаллайди [4]. Шундай қилиб, 5-6 ёш ўқиш учун сензитив давр саналади. Бу ёшдаги болалар ўқишни тез ўзлаштиради.

М.Монтессори фикрича, сензитив даврда ҳар бир боланинг индивидуал хусусиятини инобатга олиш муҳим. Бу даврда аниқ чегара бўлмайди, бири бошланса, иккинчиси узоқ муддат давом этиши мумкин.

М.Монтессори нутқ ривожланишини сензитив даврларини аниқлаган (0-6 ёшгача)

0-4 ойлик- бола товушларни англайди, овоз чиққан томонга қарайди, товушларни эшитиши ва тақлид қилади.

1-1,5 ёшда- сўзларни талаффуз қилади ва нутқни тинглайди.

2-2,5 ёш-сўз бойлиги йиғилади, ҳиссиётлари ва истакларини ифода қилади. Ўзбек тилини грамматик меъёрларини ўзлаштиради.

2,5-3 ёшда бола эшитганларини ўйлайди ва нутқ сўзлашни ёқтиради. Ўз фикрларини сўзлайди.

3,5-4 ёшда-фойдаланган сўзлар ва нутқини англайди.

4-4,5 ёш- муаммоларни ечиш учун нутқдан фойдаланди.

5 ёшда-товуш ва ҳарфларга қизиқади. Ўз фикрларини ифода қилади. Ўқишни ўрганади ва бошқалар фикрини тушунади.

0 -3 ёшда болалар атроф муҳитдаги воқеликларни англайди ва тушунади” [11]. Мария Монтессори болаларни турмуш тарзи тартибларига ўргатиш лозимлини тавсия этади. Болалар оилада тартиб қоидага ўргатилади. Одамлар учун пол юришга мўлжалланган, сув балиқлар учун, улар эса сувда сузади. Болалар ётиши учун кровати бор, ўйинчоқлар учун жавон. Болалар оёқ кийимлар учун жавон

алоҳида эканлигини тушунади, идиш товоқлар ошхонада туришини билади. Агарда онаси отасини оёқ кийимини кийиб олса, ҳайратланади. Ҳар бир оила аъзосини вазифаларини англайди (она-овқат пишарди, кир ювади, уйни тозалайди... в.х.). Болалар учун кундалик тартиб ҳам муҳим ҳисобланади. Боланинг бир ёшлигиданок, тартибга ўргатиш зарур. Эрталаблабки нонуштадан сўнг сайрга чиқиш, уйкудан олдин қўл ва тишларни тозалаб ювиш каби соғлом турмуш тарзига ўргатилади. Катталарнинг болаларга бўлган талаблари мунтазам ва аниқ бўлиши лозим, масалан овқат вақтида гапирмаслик, овқатдан олдин ва кейин қўлларни ювиш, катталар сўзлашаётганда аралашмаслик каби одоб-ахлоқ қоидалари ўргатиб борилади. 3 ёшда болага ўргатилган одоб-ахлоқ меъёрлари ва тартиб-интизом келгуси ҳаётида ҳам замин бўлади. М.Монтессори, сенсор тарбияни тафаккурнинг асоси деб таърифлайди, сўз бойлиги кўпаяди, математик идрок, ёзиш малакалари, эстетик тарбия ривожланади. Атроф оламни сезиш орқали англайди, ҳиссий идрок ривожланади. Болаларда тажрибалар шаклланди, турли шакллар, микдор ва рангги идрок қилади. Уларда кўриш, эшитиш ва тактил сезги ривожланади.

Натижа ва мулоҳазалар. Болаларда нутқ ривожланишининг сензитив даври туғилганидан олти ёшгача давом этади. Бу давр 1 ёшдан 4 ёшгача давом этади. Бу ёшдаги болаларга ҳаракат қилиш муҳим. Чунки, ҳаракатланиш натижасида қон кислород билан тўйинади, бош мия ривожланади, психик жараён ривожланиши фаоллашади. Билиш фаолияти жуда юқори бўлади, ҳаракатлари ҳам жадаллашади. Бу ёшдаги болалар учун шундай фаолият турлари танланиши керакки, ҳаракатланиш чекланмаслиги лозим. Ўқув-тарбиявий жараёнларда болалар кўп ўтириши мумкин эмас, улар зўриқмаслиги учун жисмоний дақиқалар ўтказиш зарур. 2 ёшдан 6 ёшгача болалар хулқ-атвор меъёрларини ўзлаштиради. Болалар атрофида қандай воқеа-ҳодисаларни кўрса шунга таъсирланади, шунинг учун улар билан мулоқот маданиятига хос равишда муносабатда бўлиш муҳим.

Тартибни идрок қилиш даври. Туғилганидан 3 ёшгача юз беради. 1,5 -2,5 ёшгача болалар майда буюмларни идрок қилади, маслан: тугмачалар, конструктор ўйинларни йиғади ва майда қисмларга ажратади. Бу эса болаларга атроф олам ҳақидаги тушунчаларни шаклланишига ёрдам беради, бутун ва қисмнинг моҳиятини англайди. Бу бола ривожланишининг муҳим даври саналиб, туғилган вақтида тартиб, озодалиқ нималигини фарқламайди, атроф муҳит у учун оддий хаотик ҳисобланади. аста секин у атроф оламни кузатади, сўнгра тартиб қоида ҳақида тушунча пайдо бўла бошлайди. Уй рўзғор буюмларини фарқлайди, озиқ-овқатлар музлатгичда туради, китоблар эса жавонда, ҳар бир кишини

ўз кийимлари бор эканлигини англайди. Нарса буюмларни вазифасини тушунади, қошиқда овқатланиш, стулчада ўтириш, столга дастурхон тузатиш лозимлигини билади. Кунлик тартибни ўзлаштиради, эрталаб уйқудан уйғонгач юз –қўлни ювиш, сўнгра овқаланиш ва бошқ. Ота-оналарнинг вазифаси эса, бола учун кунлик тартибга амал қилишни таъминлашдан иборат. Катталар билан мулоқот қилишга ўргатилади. Ушбу босқичда ота-оналарга катта маъсулият юкланади, боланинг табиий эҳтиёжларини қондириш, кундалик турмуш тарзига ўргатиш кабиларни бажарадилар. Бир ёшгача товушларни эшитади, турлича овозлар чиқаради, уларни чузиб айтади. Пассив сўз захираси пайдо бўла бошлайди, бола сўз мазмунини тушунса ҳам ўзи мустақил талаффуз қила олмайди. Бир ярим ёшларга етганда, янги сўзларни ўзлаштира бошлайди. Бола гапиришни хоҳласада, буни уddaлай олмайди. Уч ёшларга борганда гапларни тескари туза бошлайди(масалан: мен келдим боғчадан, мактабга опам кетди). Болада нутқ ривожланиш босқичи бошланади, у гапирмаса ҳам маълумотларни ўзлаштира олади. Сўзларни тушуна бошлагач, кетма-кетликда гапирди. Шунинг учун ота-оналар ва катталар болага ифодали, равон ва грамматик жиҳатдан тўғри гапишлари лозим. Ушбу даврда кўпроқ бола билан сўзлашиш, шеър ва эртаклар ўқиб бериш, мураккаб бўлмган қўшиқлар куйлаш мақсадга мувофиқ. Уч ёшдан кейин болалар “ўз-ўзи” билан сўзлаша бошлайди. Бу эса нутқ ривожланишининг энг зарур босқичи бўлиб, нимани эшитса шуни ўйлаб гапирди, аста-секин ўзи ҳақида фикрлай бошлайди. Тўрт ёшдаги болалар учун ҳарфлар қизиқарли туюла бошлайди, уларни график тасвирлаш билан бирга маъносини ҳам англай бошлайди. Ҳарфларга сўзлар айтади масалан: А ҳарфига -айиқ, ари, асал, арра, анор, автобус ва бошқ. Сўзлаётган ҳарф ва товушлар ўртасидаги алоқадорликни тушунади. Бу даврда барча сезги органлари ривожланади. Бу ёшдаги болалар ранг, шакл, катта ва кичикни идрок қила бошлайди. Нарса-буюмларнинг хусусияти ва белгиларини ҳис қилишга интилади. Ўйинчоқларни танлаб ўйнайди. Энг муҳим болада танлов имконияти пайдо бўлади.

Хулоса ва таклифлар. Катталар болаларга юриш, сўзлашиш, ўқиш, ёзишни, ҳатти-ҳаракатни ўргаса, улар учун осон кечади. Ота-оналар биргаликда болалар билан барча ҳаракатларни бажаришлари лозим. Болаларга атроф оламдаги воқеа-ҳодисалар таъсир қилади, шунинг учун сезитив даврда улар билан бирга ўйнаш, суҳбатлашиш, уларнинг ҳоҳиш ва истакларини инобатга олиш муҳим. Шундагина болаларда продуктив тафаккур ривожланишига эришилади. Мария Монтессори фикрича, “ҳеч қачон болаларга бирор нарсани тўлиқ ўргата олмаймиз, қачонки, сензитив даврга мос равишда таълим-тарбияни

ташқил этилмаса”. Айни сензитив даврда болаларда муаян кўникма шакллантирилади. Олимлар сензитив даврни дераза ойнисига ўхшатади. Ойна аста секин ёпилади, қайсидир ёшда инсон психик функцияларни ўзлаштира олмайди. Сензитив ва танқидий фикрлаш даврида эмоционал ривожланиш кузатилади. Масалан: болани эркалатиш, меҳр бериш, диққат эътиборли бўлиш муҳим. Илк куниданоқ катталарга ишонишни бошлайди. Агарда ота-оналар боланинг ҳаракатлари га эътибор бермаса, жавобсиз қолса, у камгап, одамови бўлиб қолади. Болаларда қандайдир фаолиятга қизиқиш пайдо бўлади, катталар уни қўллаб-қувватламаса бир қанча муддат ўтгач, қизиқиш йўқолади. Боланинг турли ёш даврида атроф оламнинг таъсирини қабул қилади. Вақтлар ўтиб, мазкур жараён анча пасаяди. Масалан, илк ёшда бола нутқи осонгина шаклланиши мумкин, катталар ёрдамсиз гапиришни билади, грамматик гаплар тузади, фонетик ва лексик жиҳатдан мустақил ҳаракат қилади. Агарда нутқ шаклланишида қандайдир таъсир бўлса, бир қанча муддат тўхталиб қолади ва ривожланишида қийинчилик рўй беради.

Адабиётлар рўйхати:

1. Баранова Э.А. Введение в детскую психологию: Курс лекций. Учебное пособие.- Санкт-Петербург.: Речь, 2006. -176 с.
2. Бодалев А. Личность и общение. -М.: Международная педагогическая академия, 1995.-328 с.
3. Виготский Л.С. Вопросы детской психологии-СПб.: Союз, 1997.-224 с.
4. Галустова О. В. Шпаргалка по истории психологии: учеб. пособие. -М.: ТК Велби, 2005.-48 с.
5. Дарвиш О.В. Возрастная психология. Учеб.пособие для студ. высш. учеб. Заведений. - М.: Владос-пресс, 2003.-341 с.
6. Давлетшин. М.Г., Ш.Дўстмухамедова ва бошқ. Ёш даврлари ва педагогик психология. Ўқув методик қўлланма.-Т.: 2004-129 б.
7. Дж.Локк. Опыт о человеческом разумении - .М.: -Издательство: Социум, 2014.-621с.
8. Декарт Р.Рассуждения о методе.М.: 2020-416 с.
9. Дубро ва В.,. Ковалевич А. Основы психологии: Хрестоматия: учеб.пособие. М.:Беларусь, 2003.-495 с..
10. Леонтьев А.Н. Лекции по общей психологии. М.: Смысл, 2001-511 с.
- 11.Монтессори М. Помоги мне сделать это самому.М.: И.Д.Карапуз, 2002.-252 с.
12. Немов Р.С. Общая психология: Учеб.для студ. Образоват. учреждений сред.проф.образования. М.: Гуманит. изд. центр Владос, 2003.-400 с.
13. Спиноза Б. Тҳе Пҳилосопҳй оф Спиноза Ас Сонтаинед ин тҳе Фирст, Сесонд, анд Фифтх Партс оф тҳе Етҳисс анд ин Ехтрасте фром тҳе Тҳирд анд Фоуртх. Среативе Медиа Партнерс, 2016. -220 р
14. Шаповаленко И.В. Возрастная психология. (Психология развития и возрастная психология). - М.: “Гардарики”, 2005. - 349 с.